

Janyšková, Ilona

Staroslověnské názvy nemocí a jejich protějšky v makedonštině (v porovnání s češtinou)

In: *Studia macedonica II*. Dorovský, Ivan (editor). Vydání první Brno: Masarykova univerzita, 2015, pp. 152-157

ISBN 978-80-210-7959-5

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134303>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Staroslověnské názvy nemocí a jejich protějšky v makedonštině (v porovnání s češtinou)¹

Ilona Janyšková

Tento příspěvek navazuje na studii, v níž jsme se zabývali věcněsémantickou oblastí týkající se nemocí, jejich příznaků a projevů ve staroslověnsčině.² Materiálovou bázi zmíněné studie byl lexikální materiál obsažený ve *Slovníku jazyka staroslověnského* (SJS).

Staroslověnština je pro každého etymologa zabývajícího se výkladem jakéhokoliv slova slovanského či širěji indoevropského jazykem, k němuž se jako vůbec prvnímu zdroji obrací. Je to jistě proto, že staroslověnština je nejbližší pozdní praslověnštině, rekonstruovanému jazyku našich slovanských předků, byť si zachovává typické rysy jihoslovanské. Cílem našeho příspěvku je najít v makedonském jazyce odpovídající protějšky staroslověnských, případně církevněslovanských názvů nemocí, jejich příznaků a projevů, nastínit etymologii slov a upozornit na některé rozdíly, například sémantické posuny apod., to vše na pozadí češtiny.

Pro význam ‚být nemocný, stonat, churavět‘ má staroslověnština k dispozici několik výrazů, mj. i sloveso *bolěti*, které je pokračováním psl. stavového slovesa **bolěti* ‚bolet‘, doloženého ve všech slovanských jazycích. V makedonštině mu odpovídá ipf. *болу* (jen 3. os.), v češtině *bolet* (nejčastěji neosobní). Stsl. *i*-kmenové substantivum *bolъ* m. (< psl. **bolъ*) má význam ‚nemocný člověk‘, mk. *бол* m. znamená ‚bolest, utrpení‘; č. *bol*, *-u* m. je slovo knižní s významem ‚žal, zármutek‘, dial. *bolъ*, *-e* f. je však ‚bolest‘ (Bartoš, 1906, s. 21).³

Stsl. *iznemogiti* ‚zeslábnout, ochabnout, onemocnět‘ (< psl. **jъznemogti*) tvoří prefix *iz* (< psl. **jъz*), zápornka *ne* a sloveso *mošti* ‚moci, být schopen, být s to‘ (< psl. **mogti*). Jeho přesným protějškem s typicky jihoslovanským prefixem (ESSJ 1, s. 80) je mk. *изнемогне* ‚zeslábnout, ochabnout, vysílit se‘ (Толовски – Иллич-Свитыч, 1963, s. 180), v mk. lidové poezii *изнеможе* ‚roznemoci se, rozstonat se‘ (RMNP 3, s. 71). V češtině bychom za psl. **jъznemogti* očekávali tvar **znemoci*,

1 Článek vznikl v rámci projektu GA ČR č. 13-17435S *Etymologický slovník jazyka staroslověnského: završení generačního projektu*.

2 Janyšková, Ilona: Původ staroslověnských názvů nemocí, jejich příznaků a projevů. *Slavia* 83, 2014, č. 3), s. 323–332.

3 Pro zajímavost uvádíme, že mk. derivát *болка* ‚bolest‘ má v nářečích i význam ‚rána‘ (Peev 1: 148).

ten však doložen není. Stsl. substantivum *nemoštъ* ‚nemohoucnost, slabost‘, ‚nemoc, choroba‘ je pokračováním psl. **nemogtъ*, odvozeného sufixem *-tъ* (tvořila se jím mj. abstrakta od verbálních kořenů, srov. Ślawski 2, s. 43) od slovesa **nemogti*. Reflexí psl. **nemogtъ* v mk. je substantivum *немоќ*, jehož význam je omezen na ‚nemohoucnost, slabost, bezmocnost‘ (RMJ 1, s. 489), č. *nemoc* má naproti tomu význam ‚choroba, nemoc‘; ve staré češtině znamená *nemoc* jak ‚nemohoucnost, nedostatek síly, slabost‘, tak také ‚nemoc, onemocnění, choroba, neduh‘ (StčS 1, s. 549n).

Stsl. *јѣдза* (rovněž *јѣза*, *ѣза*, *јадза*), ‚nemoc, choroba, neduh‘, jež je pokračováním psl. **(j)ędza*, má odpovídající protějšky v mk. *јанса*, dial. *енса* ‚zimnice, horečka, přeneseně ‚tíseň, úzkost, chmura‘ (RMJ 1, s. 308, 171). Jak je patrné, mk. výrazy – na rozdíl od stsl. slov – neoznačují obecně nemoc, onemocnění, ale pouze příznaky či projevy nemoci. Českými kontinuanty uvedeného praslovanského konstruktů jsou stč. *ježě*, ‚mytická zlá ženská bytost‘ (Gebauer 1, s. 641), č. dial. *jaza* ‚zlá, jedovatá žena‘ (Lamprecht, 1963, s. 55; Horečka, 1941, s. 105), běžný je č. derivát *jezinka* ‚zlá lesní žínka‘. Uvedené významy v češtině jsou výsledkem sekundární personifikace, která spočívá v představě, že původcem nemoci je nějaká zlá ženská bytost (Havers 1946, s. 90n). Psl. **(j)ędza* představuje palatalizovanou podobu paralelního psl. **(j)ęga*, doloženého zejména v jazycích východoslovanských, např. v r. *ягá*, *бáба-ягá* ‚ježibaba, čarodějnice‘ (odtud i v českých pohádkách *baba Jaga*). Příbuzná slova se hledají v jazycích baltských a germánských a za předpokládané společné východisko se považuje ie. **ing-* ‚rozmrzlý, nemocný‘ (ESJS 5, s. 290).

Stsl. *недогъ* ‚nemoc, neduh‘ tvoří negativní partikule *ne-* a substantivum **dogъ*, jež představuje *o*-stupeň ablautu k psl. **dęgnoti* ‚sílit, růst‘ (k významu srov. č. *jít k duhu* ‚prospívat, svědčit‘). Českým (již stč.) odpovídajícím protějškem stsl. slova je *neduh* ‚vleklá nemoc‘. Naproti tomu mk. *недуг* ‚neduh, vleklá nemoc‘ a ‚tělesná vada‘ (RMJ 1, s. 482) nemůže být přímým pokračováním psl. **dogъ*, neboť náležitou střídnicí psl. zadní nosovky je v makedonštině *a*. Proto se předpokládá, že mk. *недуг* může být výsledkem nějakých kontaminačních změn (viz ESJS 9, s. 535, Janyšková, 2013, s. 151).

Význam ‚nemoc, choroba‘ se ve staroslověnsčině vyjadřuje i lexémem *vrědъ*. Slovo žije v mk. – ovšem pouze v dialektech – v blízkém, nicméně specifickém významu: mk. dial. *вред* je ‚nachlazení, nastydnutí‘ (RMJ 1, s. 83). Ve stsl. má *vrědъ* ještě význam ‚rána, poranění, pohmoždění, tělesné ublížení‘ a ‚vřed, nežit‘; v tomto posledně jmenovaném významu je slovo doloženo i v češtině, srov. stč. *vřed* (ESStč), č. *vřed*. Uvedené výrazy jsou nejspíš pokračováním psl. **verdъ* ‚výrůstek, vřed, nežit, nádor apod.‘, s příbuznými výrazy v jiných indoevropských jazycích (jsou ale i výklady jiné, podrobněji Snój in: Bezlaj 4, s. 355n; Boryś, 2005, s. 712, Аникин 6, s. 273n). Pokud vyjdeme z původního významu psl. **verdъ* ‚výrůstek, vřed, nežit, nádor apod.‘, pak význam ‚nemoc, choroba‘ ve stsl. a ‚nachlazení, nastydnutí‘ v mk. jsou významy sekundární.

Jedním z příznaků a projevů různých nemocí je slabost, nemohoucnost. Výše jsme zmínili stsl. *nemoštv*, jež vedle ‚nemoc, choroba‘ znamená i ‚nemohoucnost, slabost‘. Staroslověnština má řadu derivátů odvozených od adjektiva *slabъ* ‚slabý‘, jsou to např. *slabostъ* (tělesná) ‚slabost‘, *oslaběti*, *raslaběti* ‚zeslábnout, zemdlít, ochabnout‘, ipf. *raslabljati se* aj. Odpovídající protějšky jsou doloženy i v makedonštině, vedle adjektiva *слаб* ‚slabý, nemohoucí‘, slova všeslovanského (srov. č. *slabý* ‚mající malou fyzickou sílu‘), jsou to např. substantivum *слабост* ‚slabost, ochablost‘ (č. *slabost* ‚ochablost, tělesná skleslost‘) a slovesa *ослаби*, *раслаби* ‚zeslábnout, oslabit, ochabnout (fyzicky)‘ (srov. č. *oslabit* ‚učinit slabým‘).

Nejčastějšími příznaky a projevy nemoci jsou horečka a zimnice. Ve stsl. jsou vyjádřeny výrazy *tręska*, *tręsavica* ‚třesavka, zimnice, horečka‘, v mk. *треска* ‚horečka, zimnice‘ (srov. *треска ме мпеце* – RMJ 3, s. 399), v č. *třesavka*, řidčeji *třasavka* ‚chorobné třesení, chvění, zimnice‘ (SSJČ 3, s. 894), stč. *třasavka*, *třěslka* tv. (ESStč). Východiskem všech těchto slov je psl. sloveso **tręsti* (sę) ‚třást (se), chvět se‘ (> stsl. *tręsti* (sę), mk. *mpece* (ce), č. *třást* (se)).

Jednou z nejobávanějších infekčních chorob ve středověku byl mor/pestis. Samotný název této choroby (stsl. *morъ* ‚mor‘, mk. *мор* a č. *mor* tv., v širším slova smyslu i ‚jakákoliv epidemie způsobující hromadnou smrt lidí či zvířat‘) a jeho etymologie vypovídají jasně o důsledcích této nemoci: psl. **morъ* je staré deverbativum (s paralelami v litevštině a staré indičtině) s o-stupněm ablautu od ie. kořene **mer-* ‚mřít, umírat‘ (ESJS 8, s. 491). Podobně motivované je církevněslovanské *gybělъ* ‚nakažlivá nemoc, nákaza, mor, epidemie‘, jeho pendant v mk. je *губел* ‚ztráta, zánik, záhuba‘. Oba femininní tvary reflektují psl. nomen acti **gybělъ*, odvozené od psl. stavového slovesa **gyběti* (odtud je stč. *hyběti* ‚hynout, zahynout‘ – MStčS, s. 76), inchoativum je **gybьnъti* ‚hynout, umírat‘ (Трубачев – Журавлев 7, 217–218, Sławski 8, s. 332). Podobně je i stsl. *paguba* ‚pohroma, zkáza, záhuba‘ i ‚mor‘ (mk. archaické a knižní *nazyба* je ‚škoda, újma, ztráta‘ – RMJ 2, s. 121), derivát od kauzativa *gubiti* ‚hubit, ničit‘.

Stsl. *prokaza*, *prokaženije* ‚malomocenství, lepra‘ (s adjektivem *prokaženъ* ‚malomocný‘) je odvozeno od stsl. slovesa *kaziti* ‚kazit, ničit‘ zřejmě podle toho, že onemocnění způsobuje znetvořeniny na končetinách a na obličejí nakaženého člověka. Mk. *проказа* je slovo knižní (podobně i adjektivum *прокажен* ‚malomocný, leprosní‘), běžnější je označení *лепра*, slovo řeckého původu.

Ve stsl. je ve významu ‚malomocný‘ doloženo adjektivum *strupivъ*, derivát stsl. *strupъ* ‚strup, šupina‘ a ‚rána, poranění, vřed‘. Sémantická motivace je zřejmá: kůže člověka nemocného leprou je pokryta vyrážkou, boláky, vředy a strupy. V mk. má adjektivum *срупливъ* pouze význam primární, totiž ‚strupovitý, vředovitý‘ (RMJ 3, s. 342), ve stč. je *strup* ‚kožní onemocnění provázené strupy (vyrážka, prašivina, svrab apod.)‘ (ESStč).

Obtížné je ve staroslověnštině vymezení duševních nemocí, neboť z dokladů, které uvádí SJS, není například snadné vždy rozhodnout, zda adjektivum *glupъ* (<

psl. *glupъ) znamená ‚hloupý, tj. nemající rozum, neumějící myslit‘ nebo ‚pošetilý, nerozumný‘. Makedonským protějškem je *глуп, глупав* ‚hloupý, omezený‘ (RMJ 1: 103), dial. *гълупв* ‚nerozumný, pošetilý‘ (Пеев 1, s. 269), českým *hloupý* ‚nemající rozum, neumějící myslet; necháparvý, omezený; nerozumný, pošetilý, bláhový‘.

Stsl. kompozitu *chudouтъ, chidouтънъ* ‚slabomyslný‘ je blízké mk. *слабоумен* ‚slabomyslný, tupý, hloupý‘. Podobně srov. stsl. spojení *skъdънъ умотъ/ума* a kompozita *skъdouтънъ, skъdънпouтънъ* ‚slaboduchý, slabomyslný, pošetilý‘: druhou částí kompozit jsou kontinuanty psl. *umъ a jeho derivátů, doložené ve všech slovanských jazycích, v první části stsl. slova je adjektivum *skъdъ ‚malý, skrovný, chudý‘, doložené pouze v jazycích jihoslovanských a východoslovanských, srov. například mk. *скуден, оскуден* ‚skrovný, omezený, chudý, nuzný‘.

Mezi stsl. názvy pro ‚poranění, rána‘ jsou i ty, které mají odpovídající protějšky v makedonštině. Patří k nim stsl. *rana* ‚poranění, rána‘ (< psl. *rana), jemuž odpovídají mk. *рана* i č. *rána* tv. Psl. stáří je i stsl. *mozolъ* ‚podlitina‘ (< psl. *mozolъ/*mozolъ), jemuž odpovídá mk. *мозол* ‚mozol, kuří oko‘ a ‚vřed‘ (RMJ 1, s. 419) a č. *mozol* ‚ztvrdlá otlačená kůže na ruce‘.

K staroslověnským výrazům, které označují tělesné postižení, patří adjektivum *chromъ* ‚chromý, ochrnutý, zmrzačený‘; podobně je i mk. dial. *ром* (RMJ 3, s. 126) a č. *chromý* tv. Všechno jsou to kontinuanty psl. *chromъ, dosvědčeného všemi slovanskými jazyky.

Stsl. *gluchъ*, mk. *глув* a č. *hluchý* mají význam ‚neslyšící, hluchý‘. V mk. nářečích je doložena forma *глух* (Вачева-Хотева – Керемидчиева, 2000, s. 138), která navíc přeneseně označuje muže, který nemůže mít děti (Peev 1, s. 269). Psl. *gluchъ se tradičně objasňuje z ie. kořene **kleu-* ‚slyšet‘, sémantický posun od ‚slyšet‘ k ‚hluchý‘ se vysvětluje takto: *gluchъ znamenalo původně * ‚pozorně naslouchající, usilovně poslouchající‘ → ‚špatně slyšící, hluchý‘ (Machek, 1968, s. 170; ESJS 3, s. 180).

Formální i sémantická shoda je v případě kontinuantů psl. *slъpъ: srov. stsl. *slъpъ*, mk. *слеп* i č. *slепý*, vše ‚nevidomý, slepý‘.

Stsl. adjektivum *gъgъnivъ* ‚huhňavý, těžko mluvící, špatně mluvící, němý‘ má přesný protějšek v mk. *гагнуив* ‚huhňavý‘. V obou případech se jedná o derivát se suf. *-ivъ* od slovesa *gъgъniti ‚špatně mluvit‘, které je onomatopoického původu. Vedle psl. slovesa na *-iti* se rekonstruuje psl. onomatopoické sloveso *gъgъnati, intenzivum, jež vzniklo částečnou reduplikací (Sławski 1, s. 49; Трубачев – Журавлев 7, s. 81n); to je doloženo například v mk. dial. *гъгнъ* (Вачева-Хотева – Керемидчиева, 2000, s. 149) a v č. *huhňat* ‚mluvit nosem, mluvit nesrozumitelně‘.

Závěr: Lexikální materiál staroslověnský a makedonský, který je zmiňován v tomto příspěvku, není zdaleka vyčerpávající. Přesto i z tohoto poměrně malého vzorku lze učinit jisté závěry. Uvedené staroslověnské názvy nemocí, jejich příznaků a projevů a odpovídající protějšky v makedonštině jsou slova domácího původu, zpravidla praslovanského stáří. Lze vysledovat rozdíl mezi staroslověnsčinou a makedonštinou, tedy jazyky jihoslovanskými, na straně jedné a češtinou,

jazykem západoslovanským, na straně druhé z hlediska slovtvorby (srov. výše reflexy psl. *jbznetogti), sémantiky (srov. význam stsl. *jedza* ‚nemoc‘ a mk. *jansa*, dial. *ensa*, ‚zimnice, horečka‘) i zastoupení či absence jednotlivých lexémů ve všech třech jazycích, ve staroslověnině, makedonštině a češtině (v č. chybí například pendant stsl. *gyběľь* a mk. *губел*).

Zkratky: č. – český, čeština, dial. – dialektický, ie. – indoevropský, mk. – makedonský, makedonština, psl. – praslovanský, r. – ruský, stč. – staročeský, stará čeština, stsl. – staroslověnský, staroslověninština.

Literatura:

- BARTOŠ, F., 1906. *Dialektický slovník moravský*. 1–2. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- BEZLAJ, F. *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 1–5. Ljubljana: Mladinska knjiga/Založba ZRC, 1976–2007. Od 3. sv. též M. SNOJ a M. FURLAN.
- BORYŠ, W., 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 2005.
- ESJS. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. 1–. HAVLOVÁ, E. – ERHART, A. – JANYŠKOVÁ, I. (red.). Praha: Academia, 1989–2008, Brno: Tribun EU, 2010–.
- ESSJ. *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*. Sv. 1: *Předložky. Koncové partikule*. Sv. 2: *Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Praha: Academia 1973, 1980.
- ESStč. *Elektronický slovník staré češtiny*, přístupný na adrese <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- GEBAUER, J., 1903–1916. *Slovník staročeský*. 1–2. Praha: Česká grafická akciová společnost Unie.
- HAVERS, W., 1946. *Neuere Literatur zum Sprachtabu*. Wien: Rudolf M. Rohrer, 1946.
- HOREČKA, F., 1941. *Nářečí na Frenštátsku*. Frenštát pod Radhoštěm: Okresní osvětový sbor ve Frenštátě pod Radhoštěm.
- JANYŠKOVÁ, I., 2013. Místo kontaminace v etymologických výkladech. *Slavia* 82, s. 149–157.
- LAMPRECHT, A., 1963. *Slovník středoopavského nářečí*. Ostrava: Krajské nakladatelství.
- MACHEK, V., 1968. *Etymologický slovník jazyka českého*. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha: Academia.
- MStčS: BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K., *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1978.
- RMJ: *Речник на македонскиот јазик*. 1–3. Скопје: Просветно дело, 1961–1966.
- RMNP: *Речник на македонската народна поезија*. 1–4. ДИМИТРОВСКИ, Т. (ред.). Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 1983–2001.
- SJS. *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. 1–4. KURZ, J. – HAUPTOVÁ, Z. (red.). Praha: Academia, Euroslavica, 1966–1997. Sv. 5 *Addenda et corrigenda*. HAUPTOVÁ, Z. (red.). Praha: Euroslavica, 2010.
- SŁAWSKI, F. (red.), 1974–. *Słownik prasłowiański*, 1–. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SSJČ. *Slovník spisovného jazyka českého*. 1–4. Praha: Academia, 1960–1971.
- StčS. *Staročeský slovník*. 1–4. Red. I. NĚMEC. Praha: Academia, 1968–2008.
- АНИКИН, А. Е. *Русский этимологический словарь*. 1–. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2007–.
- ВАЧЕВА-ХОТЕВА, М. – КЕРЕМИДЧИЕВА, С., 2000. *Говорът на село Зарово, Солунско*. София: Мултипринт ЕООД.

- ПЕЕВ, К., 1999-. *Речник на македонските говори во југоисточниот егејски дел*, 1 –. Скопје: Студентски збор.
- ТОЛОВСКИ, Д. – ИЛЛИЧ-СВИТЫЧ, В. М., 1963. *Македонско-русский словарь*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- ТРУБАЧЕВ, О. Н. – ЖУРАВЛЕВ, А. Ф. (ред.), 1974-. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. 1–. Москва: Издательство «Наука».

Старословенските наслови на болести и нивните еквиваленти во македонскиот јазик (во споредба со чешкиот јазик)

Статијата се занимава со етимолошкото толкување на старословенските наслови на болести, на нивните признаци и изрази и нивните еквиваленти во македонскиот во споредба со чешкиот јазик. Најчесто станува збор за зборови од домашно потекло, обично од прасловенска старост. Авторката покажува на извесни разлики меѓу одделните јазици, посебно семантички (спор. значењето на стсл. *jędza* ‘болест’ и мак. *јанса*, дијал. *енса* ‘треска, температура’), во зборообразувањето и др.

The Old Church Slavonic Names of Illnesses and Their Counterparts in Macedonian (in comparison with Czech)

The present paper deals with the etymological explanation of the Old Church Slavonic names of illnesses, their symptoms and their counterparts in the Macedonian language in comparison with the Czech language. These are words of native origin in most cases, usually of the Proto-Slavic age. Mentioned are some differences between the individual languages, especially in their semantics (cf OCS *jędza* ‘illness’ and M *јанса*, dialectal *енса* ‘fever, temperature’), in word-formation etc.